

Симеон Янев

ГОСПОДИН КОНСТАНТИНОВ

Константин Константинов

Константин Илиев Константинов (1890–1970) е български писател и преводач, автор на разкази и пътеписи, на детска литература, както и на един роман („Кръв“, 1933). В историята на българската литература Константин оставя преди всичко с разказите си, в които най-добре се изявява пестеливият му, точен стил, уелото структуриране на сюжета и тънкия усет към психологията на героите.

Константин Константинов е роден в Сливен 1890. Завършва Правния факултет (1911) на Софийския универси-

тет. Запознава се в Париж със символиста Николай Лилиев. Работи като съдия и адвокат.

Първите му литературни опити са от 1907. През 1914 издава сп. „Звено“ заедно с Димчо Дебелянов и Димитър Подвързачов. Избран за председател (1945–1947) на секция „Литература“ в Камарата за наука и изкуство и за председател (1945–1946) на Съюза на българските писатели.

През 2004 г. на негово име в Сливен е учредена националната литературна награда „Константин Константинов“.

Симеон Янев

Професор, дфн. литературовед и преподавател по нова българска литература в СУ „Св. Климент Охридски“. Автор на „Тенденции в съвременната проза“, „Биографии на писатели, генерали и трети лица“, „Пародийното в литературата“. Съавтор на многотомен „Атлас на българската литература“, обхващащ последните 250 години.

Двойната годишнина на Константин Константинов през 2010 (120 от рождението и 40 от смъртта) ме връща към един лековато отлаган гълг към него; той бе най-силното писателско присъствие в младостта ми. Намеси се в живота ми случайно, за да узрявам вече 40 години, че в намесата му няма нищо случайно. В десетилетието на шейсетте той бе последният жив от първия творчески кръг на така нареченото „второто поколение“ – кръгът „Звено“ с Подвързачов, Лилиев, Дебелянов и сътрудниците им бъдещите големи автори от междувоенния период

Йовков, Георги Райчев, Траянов, Емануил Попдимитров. Бяха (заедно с Людмил Стоянов) последните живи автори от първата българска поетическа антология, съставена от Подвързачов и Дебелянов (1910). Най-сетне, той бе и последният жив председател на Съюза на българските писатели, избиран не по партийен принцип.

Най-важното обаче Константин Константинов бе първият (за да може да се каже сега след половин век, че е и последният) български писател, който създаде мемоарния епос на българския литературен живот за първата половина (реално до 1944) на двайстия век.

За нас, най-младите в шейсетте години, името му излъчваше някакво патриаршеско велеление и бе същевременно магично – загадъчно. Беше чужд на суетата, на оптимистичното ни всекидневие, не даваше интервюта, не се явяваше по телевизията и радиото и съвсем рядко казваше нещо по вестниците.

В такава атмосфера на силно присъствие в отсъствието и с омаята не на съвременник, а на най-близък приятел на вече митичните за нас Дебелянов и Лишев, започва моето приближаване към него.

Всичко, което ще разкажа тук, е моята документирана някога психограма на това приближаване.

* * *

А се започна изневиделица.

Някъде в 60-те, след като току-що съм завършил Университета и съм започнал работа в „Студентска трибуна“ – национален студентски седмичник тогава, сред многото материали, които пиша в раздела учебна дейност и студентско научно творчество, за който отговарям, Цветана Коларова, редактор в културния отдел и по-късно прославен редактор в „Българска кинематография“, ми поръчва да водя и една рубрика „Диалози с творци на българската култура“, която има за цел и така натък, но трябва да срещне студентите с най-големите и така натък... на социалистическото ни изкуство. И като изготвям списъка с имената, с които имам намерение да диалогизирам, започвам да се готвя за интервюта, в които, то се знае, съм включил най-много писатели, критици и поети. А сред имената там – как само съм ги подбрал! – сред току-що получените голяма популярност Генчо Стоев, Николай Хайтов, артистите Иван Кондов, Стефан Гецов, художниците Златю Бояджиев, Светлин Русев, академика Цанев е и още един писател от него-

вото поколение, въпросният Константин Константинов – не така популярен, но вече „разбунил страстите“ със своята „Път през годините“. При това той току-що бе издал и една миниатюрна книжка с есета за възрожденци, озаглавена „Върхове“ – добър журналистически повод за контакт. И дали за началото или не съвсем на моята поредица, аз му издирвам телефона и храбро предлагам интервю с център „Върхове“, малката книжчица, за която току-що стана дума и която ме е развълнувала.

Окуражен съм, вече съм взел няколко интервюта, тръгнаха добре – авторите охотно се съгласяват, охотно отговарят, а публиката, казва Цветана на летучките, ги посрещала с интерес.

И така – ред е на Константин Константинов, познавам го, чел съм му и няколко разказа, освен „Път през годините“, за която не ми стигат думите.

Отначало звъня и се опитвам да уговоря среща – кой, за какво, нямам време, обадете се по-късно. Кога по-късно? Ако искате, след месец... За второто обаждане не съм толкова наивен – казвам му, че както сме се уговорили, съм готов и понеже не искам с общи въпроси да му губя времето, съм изчел книгите му от „Към близкия“ до „Седем часа заранта“. Изчели сте книгите ми? Да, и „Кръв“, но поводът сега нека бъдат „Върхове“. Кого интересуват „Върхове“? Имаме читатели, които ги интересуват, и мене лично – това не е всекидневна книга.

Съмнявал се.

Съмнява се, но усещам леко размразяване в гласа. И накрая съвсем уклончиво – можете да дойдете, но не обещавам – само да поприказваме. И ето аз пристигам, с цялата си наивност, с целия си още студентски ентусиазъм и с тръпката от наистина прочетените книги. За изпита в Университета бях чел само няколко разказа, за интервюто сега съм издирил дори „Звено“, знаменитото някога списание, редактирано от него, от Дебелянов и Подвързачов.

Апартаментът на „Цар Иван Шишман“ 53, над църквата, горе като се пресече „Графа“, отляво – стара, занемарена кооперация, втори или трети етаж. Вратата се отваря – висок, едър старец с темел без нито един косъм, полирано като биярдина топка – гледа ме проникателно.

По телефона бях говорил с него на „другарю“. На вратата сега ме обхваща паника – изведнъж разбирам цялата нелепост, не – чудовищност! – да го нарека „другарю“.

Казвам: „Господин Константинов, аз съм журналистът, който...“

Само леко кимва с глава.

Влизам в хол с много картини, замайващо много картини, живопис – пейзажи, църкви, златно, есенно-златно, охрено-топло във възрожденски градчета с калдъръмени улички.

Аз на кресло срещу бюро, той на кресло от другата страна на бюрото. Притеснено ми е, а той нищо не забелязва, макар че проникателно ме гледат очите, струват ми се стоманени. Как съм намерил „Кръв?“ „Кръв“ е обявеният му за фашистки роман, сюжетизира събитията около атентата в „Св. Неделя“. В университетската библиотека има секция с книги, до които няма достъп, но ако се представят уважителни свидетелства, разрешават. Аз съм ползвал редакцията, от чието име идвам. И какво мислите за моя така наречен роман? Не мисля, че е най-добрата ви книга, но за първи път чета книга с такъв поглед върху събитията.

Гледа ме продължително с присвити очи: той не ценял тая си книга – тя не е роман, по-скоро скица...

По-късно ще го помоля да включа тия му разсъждения в един от моите въпроси за интервюто. Сега е важно, че може би интервю ще има, леко кима с глава, появява се бледа, възрастна жена с кафе.

– Сестра ми. Тя е художница, картините тук са нейни.

Ръцете на художницата слагат кафето на масичката – бледи, с тънка кожа, мрежа от сини венички, поразява ме, че дори капляриите се виждат – как го обичате, по-горчиво?

Аз даже не знам как го обичам, защото го пия всякакво, а тя усеща, веднага се усмихва, веднага остава захарницата пред мен, веднага ме пита нещо друго, за да се разсее смущението. И изведнъж: – А, откъде сте?

– От Нови хан.

– От Нови хан – и двамата възкликват, споглеждат се. – Ние сме живели в Нови хан... евакуацията...

Аз, разбира се, не го знам, тепърва ще се интересувам – бомбандировките, разрушаването на София, радиото преместено в Нови хан, в сградата на училището – огромна сграда за времето си, шестстотин деца, разпуснати, за да работи националното радио. Директор някой си Константинов – същият пред мен.

Няма как да го знам, бил съм току-що роден, но че съдбата слага ръка на рамото ми – чувствам.

Всъщност интервю не вземам; било среща за уточняване, за интервю не могло и дума да става, но... подир време... да съм се обаждал... ако бил здрав...

По-трудни и по-дълги са били след години единствено преговорите ми за текст с Далчев. Те продължиха две години. Започнаха с една разходка от „Ангел Кънчев“, по тогавашната „Коларовска“ и после по „Раковска“.

И продължиха през паркове и градинки, в София и Варна, докато забравих за какво съм го потърсил.

Ако вярвам на оскъдния си архив (а на какво повече?), с г-н Константинов сме започнали да уговаряме интервю някъде през септември 67-а, взел съм интервюто в началото на третото десетдневие на декември, то е излязло на 26 декември, а на следващия ден съм отнесъл вестника и съм получил автограф за „Върхове“.

Нататък сме продължили епизодично: пиша отзив за „Върхове“, напечатан в края на януари 68-а, дни след това му отнасям вестника и... получавам покана да съм му се обаждал понякога, ако съм желал.

Но преди интервюто нещата ненадейно се усложняват. В редакцията споделям за срещата с него. Слуша ме нашата сътрудничка Любомира Парпулова, още студентка, бъдеща докторантка на Михаил Арнаудов, бъдеща професорка в не знам си кой университет в САЩ – неугържима!... и аз ще дойда, аз съм от Сливен. Как и ти, той е много особен, няма да ни приеме?!

Ще предупредим по телефона!

Гъна се по телефона – наша сътрудница, ваша съгражданка, литературка...

– Добре.

С огромен букет, с книги за автографи, с писалки и бележници, с моята смутеност и с лъчезарието на Любомира – пристигахме.

И докато Любомира го омайва с цветята, със звънкия си глас, докато още от вратата, става дума за Сливен, за родове, за махали, и докато от друга врата излиза бледата, прозрачна като привидение госпожа Константинова, аз виждам в следобедния хол, в източния ъгъл, някаква светлинка-искра – примигава.

Кандилице, икона, зелени клонки...

Нова година е далече, но... изведнъж се досещам – тази вечер е... Бъдни вечер.

Ние не го празнувахме, далече от семействата даже забравяхме, улигани във велики редакционни грижи.

А тук гори кандилце, тук ще празнуват Бъдни вечер.

Добре, че Любомира дойде и темата за Сливен е тяхна тема и аз мога да си погледна въпросите. Щял съм да го питам: Преди 60 години, във Вашата младост, новата българска литература също е била младенец – каква очаквахте да я видите след 60 години и какво ви радва в нея?

Така съм го усукал за Коледата, не смея да кажа нищо за младецеца, а говоря за литература-младенец.

И въпросът ми изведнъж увисва в съзнанието с цялата си, предпазлива до глупост премисленост и възторжен наивитет. Не става... И забравям, че съм му чел въпросите по телефона и че той ги знае.

– Въпросите ви са много хубави, аз също ги прочетох.

Госпожа Константинова, прозрачна като въздуха, седнала за момент срещу нас, разговаряща с Любомира; съзряла е моето суетене, разбрала е безпокойството ми. Как е възможна такава деликатност, такава нежна усетливост към един случаен и разстроен от собствената си неделикатност посетител!

Не бях срещал и не съм срещал подобно контрастно съчетание – брат и сестра видимо така различни.

Всъщност няма да ми трябва много време, за да видя, че те само външно бяха различни и въобще не бяха различни, само в различна видимост се изливаше тази деликатност и строгост, това достоинство и благородство на хора, които различно пазят дистанцията между тях и другия.

Интервюто не беше лошо и не кой знае колко добро. Изчитам го сега: пет-шест прилични въпроси, не личи дълбинната некомпетентност, прикрива я респектът (не толкова познание, колкото интуиция) към този – руснаците биха казали – незаурядный човек.

Защо ми идва на уста руската дума? Защото българското необикновено, отнесено към него, ми звучи надуто и невъжрно.

Той не беше необикновен в смисъл странен, беше си много български.

И в същото време – от някаква оттеглена, непристъпно-затворена, друга България. Не изглеждаше подозрителен, но е хладно-резервиран; не те отблъсква, но не прави дори намек да те предположи.

След излизането на интервюто ме среща Атанас Свиленов. Познаваме се бегло, той е вече име в младата литература, няколко пъти е писал за Константинов – контактен, информиран,

с тънък усет не само за литература, но и за човешките отношения. Аз съм го наследил в „Студентска трибуна“ – вестникът, в който и той е започнал.

И Наско казва:

– Четох интервюто ти с Константинов. Той те е допуснал...

Настръхвам. Наско не е еднозначен – какво всъщност казва: че Константинов е снизходил към мене или че... ме е избрал.

Гледам го изпитателно. Той добавя:

– С него е много трудно.

Да. И двамата знаем какво значи да вземаш интервю от Константинов.

През годините научавам какво е значело да те допуснат от Константинов.

Понякога е била нужна авторитетна препоръка. Йордан Вълчев на едно място пише в дневника си: „...разделих се с Трифон Кунев. Трифон Кунев беше храбър и рече – няма повече какво да учиш от мене – заклевам те да не се занимаваш с партии. Върви при Коста и Далчев, сега те са за тебе, не се обичае с тях, но аз ги ценя и зная какво могат да сторят за един начеващ писател.“

Необузданият, но също храбър Йордан Вълчев е бил вече автор на „Боеве“, когато Трифон Кунев го е пратил при Константинов и Далчев. Него познавам много по-отблизо. Бай Йордан не можеше да търпи учители, особено в по-късните си години, но при цялата си егоцентричност пазеше респекта към тях. Впрочем дължен съм да кажа, че неговата егоцентричност бе функционална – тя бе една от броните му в един свят, който трошеше броните му неумоливо, както неуморимо бай Йордан му се изплъзваше, докато нахлузи нова.

Егоцентричният (особено в старините си) бай Йордан е отишъл при Константинов не сам, а с висока препоръка – изпратил го е Трифон Кунев. И той е бил изпълнен – не, изпълвал се е! – с респект, толкова повече, колкото е общувал с Константинов. В респекта си е започвал да интимичи, нещо нормално за него. В дневника си изплаква: „Бачо Коста, бачо Коста! Колко много му дължа!“

С какво го е респектирал Константин Константинов? Като поетика те нямат нищо общо. Детайлната, бродирана проза на Константинов и изсечената, камениста, изпускаща искри, военна проза на младия Вълчев. Но като присъствие! Сдържаният, дос-

толепен Константинов и постоянно близкият до екстаза Йордан Вълчев – и двамата озовали се в свят, в който достоянието не значи нищо, а екстазът само чупи глави...

И особено все по-натежаващото обществено присъствие на стария – толкова повече обществен, колкото отстранен. Той никога не участваше в писателски паради – чествания, събрания, изказвания по повод и тути кванти.

Но веднъж Константинов престъпва правилата си – явява се по телевизията. Един-единствен път, но Вълчев е освободен от зависимостта си. И той крещи, макар през съзри: „Фактът, че позволява да го показват по телевизията – да даде знак за себе си, да изтъкне себе си, приема този род комунистическа реклама, показва, че е суетен до възбоз.“

От осанна – го разпни го – по Вълчевски.

Но не може да спре онова в себе си, което вика: „бачо Коста, бачо Коста...“

По друг начин, обратния – от разпни го до осанна! – е изживял познанието си с Константинов Петър Горянски.

В началото на четиридесетте той е млад поет, нито много добър, нито много лош, но много шумен. Срещат им се пътищата с Константинов и той се гържи с него, както би се гържал, да кажем днес, млад постмодернист пред социалистически реалист, когото не е чел, но е наясно с цялото му нещастие.

Константинов presta да го забелязва.

Тече войната, войнственият Горянски става директор на театъра в Скопие и поради това е обявен за великобългарски шовинист след нея. После той се забърква в опозиционния печат, не е наясно с ролята на партията, разгромяват печата, оставят го без работа и гласува. Вече е 48-а или 49-а година и при него идва познат и му казва, че Константин Константинов превел някакъв роман от руски, но ръкописът се нуждае от препис – би ли го преписал срещу заплащане.

Глътка въздух за Горянски!

Преводът е преписан, отново идва пратеникът и му носи парите. Парите са няколко пъти над нормите за машинописен препис. Горянски звъни по телефона – сигурно има грешка?

Студеният глас на Константинов – няма грешка, заплатил съм труда ви.

Горянски се разплака, когато му разказваше–преразказваше този епизод от спомените си, които редактирах в края на 70-те в „Български писател“.

– Той принадлежеше на друга генерация – казваше Горянски. – Къде – те, къде – ние!

От своята генерация той е бил най-близък с Дебелянов и Райчев и с по-стария Подвързачов. Както се знае, пръв ги напуска Дебелянов – 2 октомври 1916, Южния фронт. И заваляват за него книги, рецензии, спомени – изведнъж откриват какъв едновременно нежен и суров поет бил и колко е загубила България.

А Дебелянов не е бил мобилизиран нито през 1915, нито при отварянето на Южния фронт през зимата на 1916. Властта не е имала намерение да го праща на фронта; – не, разбира се, защото е виждала в него национален капитал, а защото е бил съвестен и квалифициран (противно на митовите) чиновник в Сметната палата, която пък е трябвало да плаши корупцията, толкова естествена във военно време.

Но той е изпитвал угризения; връстниците му се бият вече на три фронта, България отвсякъде е обградена, а той – чиновник!

За неговите угризения свидетелства не друг, а Подвързачов – Бащата, както са го наричали, съвестта на групата им. Ето какво се чете в неговия спомен за вече загиналия поет: „... съвпускниците му запасни подпоручици бяха вече на фронта; страдаше до съзри – като че ли той беше виновен за това. Едва ли не всяка вечер – живеехме заедно – аз го успокоявах, с простата утеха, че вероятно ще дойде ред и за него и ще го повикат. Така и стана най-сетне.“

Той замина на фронта с радост.“

Заминал на фронта с радост! И същевременно с ясното предчувствие, изразено пред други приятели, че ще бъде убит.

Непонятни хора във вече непонятно време.

Къде – те, къде – ние! – както казваше Горянски.

Но е чогло да седиш с шапка, когато четеш това.

А ме е учудвало друго.

От всички спомени, събрани за Дебелянов в някогашната поредица на „Български писател“ „В спомените на съвременниците“ най-късите са на най-близките му хора – на Подвързачов и Константинов. За себе си Подвързачов обяснява защо: „...и досега се чувствам обиден заради него. Защото на времето, през ония години [...] никой не го зачиташе, никой не се интересуваше от него освен нашият приятелски кръжец, който го ценеше и галеше.“

Обида се чувства и в спомена на Константинов не само в писаното в „Път през годините“, но още в малкия очерк за Дебелянов от 1946-а, където той пръв твърди, че Дебелянов не е станал поет на 2 октомври 1916, когато го убиват и когато всички проглеждат за поетическото му дарби, а че вече е бил голям поет „няколко години преди смъртта си.“

В малкото си думи за Дебелянов, Константинов не разказва толкова спомени, с каквито несъмнено е бил пребогат, а воюва с митовите, които вече са обраствали Дебеляновото име и срещу което той е възразявал още в началото на 20-те при първото издание на Димчовите стихове.

Митологизирането на жертвените хора не е работа на интелектуалците, то се върши обикновено от „средната ръка“ – чели-недочели, чули-недочули и компенсаторно негодуващи срещу злото, което никога не виждат, докато то злодейства.

Константинов е рязък: „легендите за безпътния живот на Димчо и за крайната мизерия на материалното му битие – и двете са неверни. Димчо Дебелянов никога не е оставал без работа, той работеше дори през времето на почивка и изкарваше със своя труд достъчно за едно сравнително добро съществуване. Но той беше с широка ръка, около него винаги имаше един-двама пишещи братя, които биваха почти изцяло на негова издръжка...“

У Дебелянов видимо има нещо героично и то не е мит, но е от съвсем друг порядък. Той не идва от семейство, в което се говорят езици, не е завършил езиково училище, никога не е имал частни учители, учил е сам френски вън от това, което учебната програма на тогавашните български гимназии предлага.

И го е научил така, че когато сяда и превежда поезия и проза и прозата започва да звучи като поезия.

При това той е работил къртовски, когато работи, и юнашки е пил, когато пие.

Само изключително дисциплиниран ум и със сигурност човек с не най-обикновени заложби може да постига така знанието. Е, истина е, че те бяха деца на една отворена култура, но пък каква култура! Всички са говорили френски и руски, а някои като Лилев и немски до степен, че след като четат поезия на някой от тези езици, се страхуват да си запишат стихотворението, което междувременно им хрумва, да не би да се окаже, че превеждат, а не съчиняват.

А са смятали за приоритетен език на своята културна комуникация българския.

И не са имали моя мъчителен проблем, който сега имат някои големи интелектуалци от български произход – да се срещнат и да не могат да си говорят, понеже на единия езикът на културната комуникация бил френски, а на другия – полски.

Но млъкни, сърце!

В ранната пролет на следващата година (68-а) излезе неговата книга с избрано; още в интервюто бе предизвестил за това. Това е първата му белетристична книга след повече от 20 години. С млада наивност мислех, че един том избрано няма с какво да ме изненада, нали бях чел оригиналите, с оная пожълтяла, чупеща се и пукаща хартия – трийсет, четрийсетгодишна.

Томчето бе оформено прекрасно – твърда корица с бледожълта обложка, без каквито и да е излишества: Константин Константинов – винетка – избрани разкази и пътеписи – български писател.

Една-единствена илюстрация – негов портрет от сестра му – рисуван 1940. Не съм виждал оригинала на 2-жа Константинова, но репродукцията е знаменателна. Той е с мека шапка, с балтон или шлифер, с ръка, леко подпряна (но нищо демонстративно) върху брадата. В погледа нищо самомнително; човек леко отнесен, но и без готовност да се разприказва с вас за каквото и да е.

Започвам да чета и се изненадвам – кратко есеистично въведение, взето готово от книга от 34-та.

Летен ден, провинциален български град (градче), мараня. В задухата пришелец – героят – се разхожда, стига мост, пред моста старец-слепец с паничка между нозете. Героят, омаломощен от зноя, пуска в нея някаква монета. Мълчалив, сякаш отвъден, старецът продумва: Бог на тебе.

Стреснат, героят се връща, пак пуска някаква монета и пак чува: Бог на тебе.

Езикът пее, езикът плаче... езикът благославя от отвъдното.

Писано преди 34 години, вероятно прочетено от мен в някоя от книгите му, изнесено тук в нова подредба, и в 1968-а прозвучаващо леко архаично или може би точно заради това, ме кара да се задъхвам.

С едва сдържан ентусиазъм, по телефона, съобщавам, че съм си купил книгата и искам среща, само за няколко минути – за автограф.

Радушно, но без ентусиазъм – разбира се! – към края на месеца...

Сигурно е било начало на месец, защото ми се стори много дълго.

Но веднага съм обзет от угризения, защото аз... не безкористно и не само за автограф... исках да отида, да му оставя само няколко... мои, много кратки, по две по-три странички... есета! – при това вече печатани.

И трябваше да го кажа, нали така бях решил, обаче – не можах.

И как ще отида сега толкова непочтително, така нахабно... Но нали трябва да му се обаждам пак, за да ми определи ген.

Е, тогава непременно... трябва... да мога.

Има две незабележими (и незабелязани), макар огромни негови следи в литературния живот след Втората световна война.

След свалянето му от председателския пост на писателския съюз той се оттегля. Седемнадесет години се прехранва с преводи, превежда между 40 и 50 книги от руски и френски. В онова наше интервю от Бъдни вечер каза, че за половината от тях не иска и да не може да си спомни. Аз помня например, че за първи път срещнах името му като юноша в книжния глад на 50-те върху книга със заглавие „Земя“ от някой си Ли Гу Йон – кореец. Той не искаше да си спомня тази книга, преведена през руски. В същото интервю възкликна: „Аз превеждах всичко съвестно, но когато превеждаш нещо, което предварително знаеш, че е слабо, изкуството на преводача не може да го разкраси.“

Но вторият ми спомен с неговото име е празник; в малката провинциална книжарница в Елин Пелин, градчето, където учех гимназия, се явяват 4 (четири) твърди, подшити, вишнево-червени, всички с портрета на автора върху корицата, седнал пред писалищна маса, огромен, брадат, могъщ – томовете на „Война и мир“.

Някога в провинциалните книжарници книгите не се разглеждаха – купуваш – разглеждаш, не купуваш – само гледаш. Но тогава имах късмет: завърших гимназия трети във випуска, полагаше ми се награда, награждаваха с книги.

Получавам „Война и мир“ в превод на Константин Констатинов – същия.

И още помня първия прочит: загадъчен, тържествен – тържествено-загадъчен български език, мощно описващ немислимо-невиждан в разкоши и екстази, живот!

„Война и мир“ – в превод на Константин Констатинов!

Но не преводите, колкото и да ги ценя, и на Толстой, и на Флобер, и особено на Сент Екзюпери, с първото на български издание на „Малкия принц“, излезли изпод неговата ръка, са това,

което имам предвид като казвам, че има две незабележими, незабелязани и огромни негови следи в българския литературен живот.

Между впрочем първата бе забелязана (но не и оценена), видяна сама в себе си (изобщо не видяна исторически в българската литература), а най-дълго скрито остана това, което извърши за българската литература в шейсетте години и по-късно.

Говоря за „Път през годините“, разбира се.

През 1959 година, когато първата част на „Път през годините“ излиза, Вазов още е заклеимяван като великобългарски шовинист, Йовков като „болезнен романтик“ и е издаден така селектирано и с коментари, които днес предизвикват недоумение, докато нито един от символистите – Траянов, Лилив, Емануил Пондимиштров и останалите – не е и мислимо да бъде издаван.

Тогава Боян Певе и д-р Кръстев са познати само по цитати, за Радославов и Мешевков и дума не може да става, романите на Фани Попова още са под забрана, Йордан Вълчев току-що е излязъл от втория си лагер, а Змей Горанин наскоро е изгънхнал в манастир.

Дискусиите за класическия и свободния стих още не са се провели и свободният още е в някаква нелегалност, разговорът на „Литературен фронт“ „Българско, наистина българско“ не е и замислен, а критиците есеисти и Здравко Петров, и Тончо Жечев, и Кръстьо Кулумджиев още са само Здравко и Тончо, и Кръстьо – тепърва ще стават пълновластни притежатели на целите си имена, и бавно ще се забравя, че Здравко например искрено е смятал, че любовната поезия няма право на публичност.

Десетилетието, което предстои, ще изглежда цветущо свободно по отношение на изтичащото.

И в края на това десетилетие – самотна и странна, сред тая пустош – „Път през годините“!

Първите няколко рецензии, които я посрещат са предимно положителни: Д. Акьова, Атанас Свиленов, Серафим Северняк, Е. Николов. Има и такива – от бивши съмишленици, които я правят по-правилна.

И в тая нормалност изведнъж еква снайперистът – Илия Тодоров някогашният, Владимир Топенчаров сегашният, владетелят на „бесовите на времето“ – вездесъщият: „Без критика на миналото, само през очите на личните отношения, с умиление и носталгия към него не могат да се установят действителните негови неща.“ На Топенчаров му се „губят очертанията на

идейно-политическите линии“, промъква му се „историческа реабилитация на буржоазната периодика.“

Той е сериозно загрижен, даже разтревожен.

Владимир Топенчаров незаслужено е забравен; върху него трябва да се пишат психोगрафи – той е бил владетел на „бесовите на времето“, при това на всички времена от „Кормило“, където се появява до 90-те, когато, предчувствайки края си, влиза в последната си роля на съдник на „бесовите на времето“. Топенчаров не е личност; той е маркер за българската интелекгенция, не е пропуснал нито един случай да коригира, когато е имало нещо за коригиране в линията, и има (има ги и сега) много наследници.

А тогава (след излизането на „Път през годините“) Топенчаров е бил прав и незабавно е сигнализирал – в българската литература, в писането за българската литература нещо се променя; линията, другари!

С носталгия и умиление, с преклонение пред предходниците, с признание за съвременниците не само Дебелянов и Лилев, с уважение към упадъчния символизъм, с предизвикателно самосъзнание, че през неговия живот и с негово участие се е създавала национална и същевременно общочовешка, стойностна – не само литература, но изобщо култура и без канка самокритика за буржоазния си естетизъм, той е „пробил линията“ със своя „Път през годините“.

Пръв в мемоаристиката и прозата!

Пробита линия не се запушва; изгражда се нова.

Новата ще се нарича априлска и ще превърне всички пробойни в свои победи.

През 60-те се появяват издания на Теодор Траянов, Лилев, Кирил Христов, Мешков, Радославов. И даже Вутимски.

Има един пръв между всички, отговорен за това „идеологически неоправдано“, казва Топенчаров, възвръщане на буржоазната литература.

Ясно – кой!

А през 68-а уговореният месец до нашата среща най-после оттича и аз се обаждам.

Угризения: – как да му кажа за есета?

Някак съм казал – и с кутията шоколад, и с цветята за 2-жа Константинова...

А есета са харесвам. С есе съм започнал – първата ми публикация в централен вестник е есе за Априлското въстание.

И в годините съм написал и многократно преписвал, поправял...

Но той не ги погледна; само ги прелисти – „ще ги прочета“. На излизане се суеят – пак ли ще чакам един месец?

– Аз ще ви позвъня. Когато съм готов.

И дойде денят!

Не чак толкова дълго след това.

И пак съм на вратата.

И пак ритуалът – 2-н Константинов, както ми казахте...

И той ми говори с ръкописите в ръка. И първият му въпрос:

– Вие доволен ли сте от тези неща?

А друзите не помня, понеже какво може да се помни след такъв въпрос?

Разтваря едно от нещата, нещо търси, после чете:

– Неговите думи са някак особени – усещаш, че човекът, който ги е изрекъл, не ги е пуснал пред себе си, а сам е минал пред тях... Това е за Левски. Добре казано. Но аз няма да ви давам съвети. Имате точни неща. И много – не съвсем. Страшимиров, чели ли сте?

Тъкмо си отварям устата...

– Без неговата история трудно може да се пише за Априлското въстание. Основната ви книга е „История на Априлското въстание“ на Димитър Страшимиров...

А аз мислех, че ме пита за Антон Страшимиров.

И ме заляха горещите вълни.

Още веднъж или два пъти, но толкова категорично, че ми се стори чак назидателно, когато е ставало дума за есета ми за Възраждането, той повтаря и потрета:

– Документите, документите – нищо извън документите не може да ви помогне!

А в оня ден трябва вече да си тръгвам – каза ми се каквото ми се каза и ми е толкова горещо.

Ставам.

Той не става. Туткам се – едно взел, друго – пуснал.

– Довиждане.

– Довиждане.

И се изправя, и изведнъж:

– Можете да идвате понякога. Да поприказваме. Имаме общите теми...

Влязла е 2-жа Константинова – тя ме изпраща; в тъмното антре отваря вратата.

– Уплаши ли ви брат ми?

– Не, е... да!... М-май га.

– Не се безпокойте, той ги хареса, но е... такъв. Идвайте, идвайте...

Бил ги харесал, а какво ми каза и как ме изпоти за Страши-миров... А... 2-жа Константинова, без нея, с моята остра чувствителност и може би комплекс... аз май въобще не бих дошъл.

Все пак идвах, когато преодоля себе си, пестеливо използвах поканата (как съжалявам!) през тази и следващите почти две години...

За жалост – само две.

Но през пролетта на 68-а времето тече бавно и чак през есента аз съм набрал решителност да се обадя.

Измислил си бях някаква причина.

Радој Ралин никога не съм чувствал близък – бяхме литературни познати. Аз познавах цялото му противоречиво присъствие в печата през 50–60-те и по-късно, добре забравено и от него самия и понякога го заяждах:

Ръцете ѝ са нежни и са твърди,

тя в митингите носи знамената.

О, нека смей врагът да ни разсърди!

Така е възпят възторгът му от Лаура, италианска комунистка, която носи знамето на италианската делегация по време на откриването на Световния младежки фестивал в Букурещ през 53-та, в стихотворение, написано на мига и изпратено по телефона за „Литературен фронт“.

Беше му неприятно, но и ценеше такива ракурси: – и това знаеш, много знаеш!

Подхвърляхме си емблематични за времето заглавия, епиграмки или литературни анекдоти. Някъде във втората половина на 90-те вече беше разочарован, една зима го срещам пред Университета убит в шал, с дълъг балтон с прехвърлена по пастирски през него черна чанта: – „Какво направиха тия с България?“ – почти плаче.

Отвлечам го с приказки за Константинов, когото знам, че обичаше – току-що съм завършил том на „Атлас на българската

литература“, в който припомням речта на Константинов в Сливен през 1968-а, когато му връчват единствената май доживяна от него награда през тоя период „Добри Чинтулов“.

И от дума на дума – за това, че правя опит апартаментът на „Иван Шишман“ – последното му жилище, завещано на Сливенската община – сега заключено и празно, да бъде отдаден на Университета, на специалността, която се мъча да създам – специалност творческо писане – първа в България.

– Чудесно, но няма да стане!

– Защо?

– Няма да ти го позволят.

Както и стана.

Разказвам му и случая с Горянски, Радој се разтреперва: „– Това е неговият стил, точно така го е направил – по телефона, студено – „няма грешка, заплащам труда ви“.

И изведнъж въодушевено: „Напиши това – да го напишеш. За бачо Коста нищо не е написано! Ти знаеш какъв беше той. Слушай, ако трябват пари, аз ще кажа на Кун – той е сега в „1300 години“ – ...за такъв човек...“

Обиждам му се – ти би ли взел за него пари? Сконфузва се – „ама ти напиши, не отлагай.“

Ето – най-после пиша!

Имам ред такива документираны свидетелства от разни хора. Едно от тях не искам да пропусна.

Радевски доверява на Динев: „След 9-и той ни даде госта грижи. Искаше безпартиен съюз. Писателите имали само една партия – България.

Но беше честен...“

Какво е значело в ония години да бъде един писател честен?

Победителите най-добре знаят какво значи чест, защото те работят с отговорности, не с чести. Честта е лично понятие без множествено число, в множествено служи само като корен на алтернативно понятие – без-чести-е. В замяна отговорностите са много. Всички отговорности са зададени: от нещо – към нещо, от някого – към някого; никоя чест не е чест като зададена.

Той, казвал Радевски, беше честен...

В България, както е известно, няма потомствени благородници. По-малко е известно, че има благородници по призвание. В литературата знам няколко, като се започне с Алеко Константинов.

Благородниците в България – поне в литературата, доколкото ги има – се рекрутират от бохемата или от отренките на определени, смазани от историята, епохи, но има и изключения.

Хора, които при всички превратности са запазвали достойнството си.

Най-голямото е, мисля, Константин Константинов.

Намерих го студено безразличен към слави и ласкателства. Но и остро чувствителен към ония избраници на духа, които са си мислели, че избраничеството им позволява лични жестове в разрез с общата съдба... Преглеждайки вестниците от неговото време, усетих, че дори царствено недосегаемата Багряна, надземна за земни забележки по нейн адрес, е мълчала пред него. Нейният Раде Драйнац, вече лудо влюбен в нея, внезапно прозира, че сближаването между българите и сърбите е наложително, е необходимо, е естествено. Константинов му напомня, че преди да протегнем ръце, трябва да се покаем, всеки според греховете си, и сърбите особено, защото под Шар затворите са пълни, току-що са минали студентските и една дузина други процеси в Скопие и стотици хора са осъдени, защото са българи и настояват да са българи.

Тогава новата славянска азбука още не е открита, новата нация не е прокламирана, новата история не е написана – такава е била реалността!

И Константинов твърди, че за да има културно сближение, трябва да има човешка съпричастност, човешки права и човешки закони за едно население, което няма вина, че живее в чужда държава без човешки закони и права.

Раде Драйнац бил срещнал неразбиране!

Един сръбски писател в едно наше списание съобщи тази новина преди няколко месеца.

Може ли една човешка любов, която те прави прозорлив за една очевидност, да те ослепява за планини други очевидности?

Константинов е разбирал нещо от човешки права не само защото е бил съдия по професия. Малко по-късно след урока, който дава на Драйнац, в началото на четридесетте той е един от инициаторите за безпрецедентна за Европа акция – писатели и общественици в защита на евреите.

И не само това; той взема списъка и тръгва да обикаля кафенета и домове, за да събира подписи. Събрал достатъчно, но не от всички, които канил, защото: „някои хора от артистич-

ния елит на София, които при всеки повод манифестираха своето „левичарство“ отказаха да подпишат протеста срещу антисемитизма, който разнасях аз... Но нека не размътвам моя разказ с тия...“

Това е писано през 50-те, когато всички са леви, защото десните живеят на острови – по Дунава и наред София.

Но този човек не отрича, че е десен и дори обвинява някои леви.

Млъкнете, виш, бедни фалители на века!

С годините започнах да разбирам – той наистина е живял на остров, следите от островния му живот – островът „Иван Шишман“ 53, дори не беше цар тогава, и следите са личали, но дълго не съм ги разбирал.

През 1950-а се навършват 65 години от рождението на Лилив. На островчето на „Иван Шишман“, вляво, след „Графа“, пристигат Илия Волен с жена си, художникът Емануил Ракаров и самият Лилив. Посрещат ги г-н Константинов и сестра му – всички врати, всички прозорци, всички очи и всички уши за политика са затворени.

Празнуват 65-годишнината на Лилив.

Г-н Константинов, само няколко години по-млад, също юбиляр тогава (60), го приветства. Омаломощава ме от възторг начинът, по който го прави: „От първите часове на нашето съзнателно съществуване – през нашето детство, през нашата младост и сега – твърде далеч от ония лазурни години – ние (позволи ми за миг да говоря в множествено число, без да мисля за каквото и да е изравняване с тебе, като смятам, че само възрастта и „климатът“, който носим около себе си, ни дават право на това), ние бяхме и останахме отредени за словото.“

Къде е законното самочувствие на връстника, къде е канката фамилиарност, която се просмуква в думите ни и когато не го желаем в такива случаи?

На островчето на „Шишман“ 53 те са 6 човека, но има йерархия и тя не е възрастова или каквато и да е друга, социална или биологическа. Тя е йерархия между художници, един от които е над всички.

И понеже ние – продължава Константинов – „приближаваме вече оня хълм, на който по думите на Пенчо „се кръст тъмней в вечерний мрак“, всяка стеснителност да кажем мисълта си граничи едва ли не с непочтеност“.

За да бъде почтен, той заговорва:

„Днес твоята поезия още е предмет на спорове и на произволни тълкувания, съвсем безсмислено и напразно.

Като че е възможно да се изхвърли нещо от човешкото съзнание, щом то се е родило в него, като че културата, която ти донесе, може да бъде изтръгната от българския живот, като че личистият образ на твоята поезия може да бъде унищожен.“

И завършва:

„Извън времето и законите – това е знакът на истинското изкуство.

Той е отпечатан върху цялото твое дело, Николай!“

1950! А на островчето се говори език от 2000-та.

Достъпът до островчето е бил изключително труден.

Достъпът бе труден и години по-късно, когато и аз се опитах да стигна до него; след всеки разговор имах чувството, че потъвам.

Понякога – от срам, груг път – от възторг.

Но как се разсейвам!

Има още една заслуга на Константинов, един принос, за който си мисля, че само аз знам, понеже когото трябва да знаят, отдавна са увлечени в модерни и други темпове и агитки.

През есента на 2009-а получавам покана да рецензирам дисертация на тема „Поетика на Константин Константиновия разказ“.

Авторката е жена, момиче, както личи от справката, от Русе, от новия тамошен университет.

Поканата ме изненадва – от години не съм получавал покана за рецензия. Едни активисти преди доста години са ме въвели в режим на почивка от разни научни съвети, от разни рецензии.

По хуманни съображения; щадят ми творческите сили! Това беше първият признак, по който в 90-те години започнах да разбирам, че съм капитал на нацията, обграден със специални грижи на активните хора.

Но да оставим сантиментите.

Активистите са „незиблема“ част от академичното тяло в България от социалистическата епоха и досега. Те са учени с преобладаващи обществени отговорности, които не ги оставят равнодушни пред обществената „безотговорност“ на други учени, заети предимно с академичните си интереси. Затова те

се жертват – работят кога като комсомолци или партийци, кога като профсъюзни дейци, поради което са лесно разпознаваеми – те са шефове на катедри, декани, заместници на декани, ректори, директори, председатели, заседатели и прочие, и прочие. Тия дейности не са им приятни, но като няма кой – жертват се по два мандата на стъпало, ако трябва и повече, щото те са като войници.

С едни такива си имам научен диспут от години; аз им показвам презрението си, те ми осигуряват отгук от академична претовареност. И не пропускат да закрият нещо създадено, да попречат на нещо замислено или да ме изненадат с някое благодеяние, което стопира научния път на мои сътрудници. Последното е най-болезнено не само защото засяга други хора, но и защото винаги е перфидно маскирано – ударът не е непосредствен, а чрез груг – невинен, но свързан с мен.

С мнителността си на носец нещастие на невинни, ми хрумва, че младата литературоведка от провинциалния университет може да е белязана за поредното жертвоприношение на академичните активисти.

Провинциалистка, може някъде нещо да ги е засегнала, да е заела нечие предопределено за наш човек място или... кой може да знае сложните схеми на активиста?... Спомням си за едно талантливо момче, мой студент, което написа отрицателна рецензия за една слаба книга на активиста. Той му съсипе живота, не го допусна в Университета, разтегнаха го като на прокрустово ложе.

И ми се привиждат призраци: – чрез мене – нея.

Голям шлем!

А все пак защо тая сага в текст за някакъв писател, който намирал личното достойнство за по-ценно от таланта?

И който цитирал Кант, който бил смятал, че общественото достойнство най-добре функционирало като лично.

Точно затова, г-н Константинов, именно за това!

Опитвам се да си доказвам твърдяното от Кант и от Вас.

А сагата с момичето е мое тържество.

В една работа, която течеше достатъчно рутинно и добросъвестно, младата литературоведка изведнъж се приплъзва върху литературно-историческото поле, изведнъж започва да прави съпоставки и да търси паралели между разказите на Кон-

стантинов и младата проза на 40-те – Емилиян Станев, Райнов, Димов и особено Станев, и изведнъж, откривайки как се е изменяла тяхната поетика в неговата парадигма, тя го вижда пред тях – не съвсем убедително, не съвсем убедително! – но достатъчно зримо, за да стане възможна още една крачка и да се провиди как те всички разказват българския свят вече не в конкретности, бидейки най-конкретни, а в един зейнал до безкрайност хоризонт, еднакво безутешен за човека навсякъде, всички те, изсипани изпод шинела... пардон съдийската тога на този, казват, не първокласен, битуващ предимно като мемоарист и преводач, достолепен и трудно достъпен и непреклонен в самотността си писател – същият Константин Константинов.

И ето я другата негова – неочаквана, но дълбока и за младите, наблюдателни и безпристрастни умове – благодатна следа в българската литература, която тепърва трябва да се провери, да се проследи и да се види къде извежда – дали не в същинската модерност – постмодерност на литературата, в която всички живеем.

Този Константинов е първият в нашата проза, както Далчев в поезията, който откри философия в делничното и не историчното, не за да се затвори в констатацията, а за да откряне визия към вечното, отвъдвременното и не материалното, дадено като сянка или блян, мигновено, но озаряващо от край до край цялото.

Това, в което ще блесне Емилиян Станев, някои от авторите на 40-те и ще бъде толкова важно за литературата ни в края на двайстото столетие.

Това, с което нашата литература е сродна с европейското, модерното през втората половина на века – несъщественото съществено, изплъзващото се присъстващо, невидимото, без което видимото губи смисъл.

А е изтичало времето, в което ми е било отредено да го виждам.

Срещам го на „Шишман“. Аз живея на „Хаджи Димитър“ на две крачки от „Шишман“, работя на „Аксаков“ и се храня всеки ден в стола на „Академик“, на „Шишман“. Отивам на обяд и ето го насреща – с костюм, с папионка, с баска барета и с мрежа в ръка; в мрежата хляб и пресен лук. Несъответствието никак не

влие на осанката му; върви насреща ми с поглед над главите на минавачите.

– Добър ден, г-н Константинов.

– А, вие ли сте? Добър ден.

– Как сте, г-н Константинов?

Бил добре, по-добре, имало дни, в които се чувствал доста добре – днес дори седнал да пише.

Разменяме още две-три думи. И изведнъж:

– А ходите ли още в Нови хан?

– Да. Редовно, всяка седмица.

– Говорим си със сестра ми – да ви се обадим, да отидем един ден до Нови хан, да видим училището, старото капе, моя директорски кабинет – гва на гва...

– С голямо удоволствие, г-н Константинов. Много ще се радвам. Да ви се обадя ли?

– Не. Когато и двамата се чувстваме добре, ние ще ви се обадим. Разбира се, не за другия ден, не за следващия, да имате време...

През есента и ранната зима се готвя за аспирантски курси. През декември бяха изпитите – цели осем. През януари се върнах в редакцията от благодарност, че са ми дали такъв дълъг, благословен и благодатен отпуск, и от февруари трябва да бъда вече окончателно на работа в Университета.

За сбогуване с журналистиката от редакцията ми струпват някаква гълга командировка в провинциални вузове. Въодушевен от успеха, пълен с излишък от неоползотворена енергия – тръгвам; почти седмица в сесийното време сред студенти, в Русе и Търново, с чувство, че имам вечност пред себе си...

В края на януари той починал.

Чух по радиото.

Бях в Русе, купих си вестник. Погребваха го същия ден.